

REPREZENTACIJA DRUGIH V DOMOBRANSKEM TISKU V SLOVENSKEM PRIMORJU 1944–1945

Tanja JAKOMIN KOCJANČIČ

Šolska 10, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: tanja.kocjancic@siol.net

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen domobranski tisk, ki je v letih 1944–1945 izhajal v Slovenskem primorju, s posebnim poudarkom na načinu in vsebini poročanja le-tega. Avtorica s pomočjo komparativne analize domobranskega časopisja ugotavlja, da je ta opravljal velik del domobranske propagande na tem območju. Uredniške smernice domobranskih listov so bile izrazito protikomunistične, o čemer pričajo uvodniki in gesla, v katerih sta poleg antikomunizma izražena še nacionalnost in pripadnost Katoliški cerkvi.

Ključne besede: Slovensko primorje, domobranski tisk, ideološka usmeritev domobranstva, antikomunizem, politična sredina, antisemitizem

LA RAPPRESENTAZIONE DEGLI ALTRI NELLA STAMPA DEI DOMOBRANCI NEL LITORALE SLOVENO 1944–1945

SINTESI

Il contributo presenta la stampa dei domobranzi che usciva nel Litorale sloveno negli anni 1944–1945, soffermandosi in particolare sul tono e il contenuto dei fatti in essa riportati. Attraverso un'analisi comparativa delle pubblicazioni, l'autrice ha rilevato che la stampa dei domobranzi serviva a svolgere gran parte del lavoro di propaganda in questa regione. Le direttive redazionali dei giornali erano spiccatamente anticomuniste, ne sono la prova gli editoriali e gli slogan che accanto all'anticomunismo riflettono anche concezioni nazionalistiche e l'affiliazione con la Chiesa cattolica.

Parole chiave: Litorale sloveno, stampa dei 'domobranzi', orientamento ideologico della Difesa territoriale slovena (domobranzi), anticomunismo, centro politico, antisemitismo

UVOD

Domobranski propagandi v Slovenskem primorju,¹ med katero izstopa zlasti tisk, je bilo doslej namenjeno le malo pozornosti. Medtem ko je bilo osrednjim domobranskim časnikom posvečenih že nekaj raziskav,² je bil domobranski tisk v Slovenskem primorju neraziskan. Nekaj več zanimanja med raziskovalci slovenskega tiska je bil na tem območju deležen le *Goriški list*.³

V prispevku bom obravnavala način in vsebino poročanja domobranskega tiska, ki je izhajal na tem geografskem prostoru. Izpostavila bom domobranske liste, čeprav bi bilo za temeljitejšo osvetlitev te tematike treba preučiti tudi letake, plakate, brošure ... Zanima me, kako je delovalo domobranksko časopisje: Koga je nagovarjalo? Kako so domobranski listi v Slovenskem primorju utemeljevali obstoj in poslanstvo domobranstva? Kako se je ideološka usmeritev domobranstva kazala v časopisnih objavah? Ali so prispevki, objavljeni v domobranskih listih, služili izključno propagandnim namenom?

Arhivsko gradivo je imelo za obravnavano tematiko poseben pomen. Toda, kot ugotavlja zgodovinarica novinarstva Smilja Amon, ki je raziskovala vlogo tiska v Sloveniji, je časopisna dokumentacija zelo slabo ohranjena, saj so jo po drugi svetovni vojni marsikje popolnoma uničili (Amon, 1996, 249). Podobno velja tudi za domobranske liste, ki so izhajali v Slovenskem primorju. Glede na obravnavano temo in na dejstvo, da je ohranjenega le malo domobranskega tiska, je bilo moje raziskovalno delo osredotočeno predvsem na gradivo, shranjeno v Arhivu Republike Slovenije (Sektor za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine). Metodološki pristop pa temelji na komparativni analizi domobranskih listov, ki so v letih 1944–1945 izhajali v Slovenskem primorju.⁴

SLOVENSKO DOMOBRANSTVO 1943–1945

Domobranstvo na Slovenskem je bilo kolaboracionistična vojaška formacija, ki jo je nemški okupator ustanovil po kapitulaciji Italije (septembra 1943) za boj proti narod-

1 Slovensko primorje, tudi Primorska – zahodni del Slovenije, nagnjen proti Jadranskemu morju in Furlanski nižini ter usmerjen h Gorici in mestom ob Tržaškem zalivu. Med drugo svetovno vojno in po njej se kot Primorsko označuje ozemlje, ki ga na vzhodu določa nekdanja rapalska državna meja med Italijo in Jugoslavijo ter se razteza proti zahodu do slovensko-italijanske narodnostne črte (Enciklopedija Slovenije, 1995, 342–343). To območje je geografski okvir raziskave.

2 Vsebinsko osrednjih domobranskih listov je analiziral Gregor Tomc v prispevku z naslovom Slovensko domobranstvo, objavljenem v knjigi Rdeče in črno (Lešnik, Tomc, 1995, 112–207). O domobranskih glasilih piše Boris Mlakar v delu Domobranstvo na Primorskem (Mlakar, 1982), liste Slovensko domobranstvo, Novomeški domobranec in Gorenjski domobranec pa omenja tudi Sonja Merljak Zdovc v knjigi Preteklost je prolog (Merljak Zdovc, 2007, 122).

3 O Goriškem listu gl.: Marušič, 1975, 133–140; Mlakar, 1982; Colja, 1995, 139–172.

4 V Arhivu Republike Slovenije (Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine) sem pregledala naslednje domobranske liste: Goriški list, Tolminski glas, Straža ob Jadranu, Vipavec, Glas izpod Krna, Mi gremo naprej/Iđrijčan in Goriški stražar.

noosvobodilnemu gibanju. Pobudo in odločilno podporo za ustanovitev domobranstva sta dala general Leon Rupnik ter vodstvo nekdanjih meščanskih strank. Domobranci je imel okupator za pomožno nemško policijo in jih je kot take tudi oskrboval in financiral. V Ljubljanski pokrajini je nastalo Slovensko domobranstvo, na Primorskem Slovenski narodni varnostni zbor, na Gorenjskem pa Gorenjsko domobranstvo. Pri organizaciji domobranstva na Primorskem in deloma tudi na Gorenjskem je pomagalo vodstvo v Ljubljani. Enotam v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem je načeloval organizacijski štab, vendar sta pravo poveljstvo imela oba višja vodja SS in policije v Ljubljani in Trstu prek svojih štabov. Okupator je domobranci uporabljal za varovanje pomembnih prometnih poti ter za vdore na osvobojeno ozemlje (gl. Mlakar, 2003).

Slovenski narodni varnostni zbor (od tu naprej SNVZ) je bil organizacijski okvir za razvoj domobranstva na Primorskem, ki ga je 12. 11. 1943 ustanovil tamkajšnji poveljnik nemške policije Odilo Globočnik. Ker v tej pokrajini protipartizansko razporeženje ni bilo izrazito in ker tudi ni bilo dovolj kadra, je do pomladi 1944 morala pomoč prihajati iz Ljubljane. Za inšpektorja SNVZ je bil imenovan Anton Kokalj, ki je v Trstu postavil organizacijski štab. Iz Ljubljane je pridobil več častnikov in podčastnikov, na Primorsko pa sta prispeli tudi četi domobranci. Najprej so primorski domobranci delovali predvsem propagandno: napadali so komunizem, pa tudi italijansko politiko. Po propagandnih pohodih in mobilizaciji po deželi se je SNVZ na začetku poletja 1944 organiziral v čete, ki so bile v vsaki pokrajini združene v skupino Slovenskih narodnih varnostnih straž. Sedeži le-teh so bili v Postojni, Gorici, Ilirski Bistrici ter pozneje v Idriji. Na višku razvoja je imel SNVZ (na Primorskem) približno dva tisoč domobranci v šestnajstih četah ter rekrutno šolo, policijske oddelke in propagandne pisarne, ki so izdajale tudi nekaj domobrantskih listov (Enciklopedija Slovenije, 1998, 48–49).

Domobrantska propagandna dejavnost je bila zelo razvejana in je vključevala izdajanje glasil, letakov, domobrantskih brošur, organizacijo šolske dejavnosti, radijskih oddaj v slovenskem jeziku in slovenskih društev. Med temi oblikami propagande je bil najpomembnejši tisk (gl. tudi Mlakar, 1982).

KOMPARATIVNA ANALIZA DOMOBRANSKEGA TISKA V SLOVENSKEM PRIMORJU

Velik del domobrantske propagande v Slovenskem primorju je opravljalo časopisje. Medtem ko so z nastopom fašizma prenehale izhajati skoraj vse slovenske revije, je bila strategija Nemcev med zasedbo drugačna. Po kapitulaciji Italije je nemški okupator dopuščal slovenski tisk, vendar ga je podredil kratkoročnim političnim in propagandnim potrebam (Merljak Zdovc, 2007, 122).

Jeseni 1943 in tudi pozneje je več osrednjih časnikov – *Slovenec*, *Jutro*, *Slovenski dom* – prihajalo iz Ljubljane. Zato so si domobranci že v jesenskih mesecih 1943 začeli pri okupatorskih oblasteh prizadevati za samostojno primorsko kolaboracionistično glasilo. Do uresničitve tega načrta pa ni prišlo tako hitro, predvsem zaradi sporov med protirevolucionarji ob vprašanju, katera struja naj bi imela list v rokah (Mlakar, 1982, 136).

Zaradi nenehnih pritiskov SNVZ so nacistične oblasti domobrancem dovolile izdajanje revij, ki pa so bile podvržene strogi cenzuri.⁵

Za zgodovino domobranstva v Slovenskem primorju so pomembni predvsem listi, ki so v letih 1944–1945 izhajali v okviru SNVZ kot glasila posameznih domobrantskih skupin ali območij (kar lahko razberemo iz podnaslovov) oziroma so bili domobrantski po duhu in vsebini, niso pa tega izražali v naslovu. Večino teh revij so ciklostirali v krajih, kjer so imele sedež domobrantske enote, služile pa so obveščanju vojakov SNVZ o vojaških operacijah krajevnih čet ter o kulturni in propagandni dejavnosti primorskih domobrancev (Colja, 1995, 157). Domobrantski listi,⁶ ki so v tem obdobju vzkli v Slovenskem primorju, so se zgledovali po ljubljanskem kolaboracionističnem tisku. Tudi na Primorskem naj bi napovedovali "narodni preporod":

"Ta zemlja, ki je tako dolgo dobesedno stradala svoje besede in tiskane in pisane črke v svojem slovenskem jeziku, je z obema rokama zagrabila priliko ter začela živeti tudi v tej stvari novo življenje. [...] Ni čuda, da so klub mnogim oviram nastali na Primorskem listi in časopisi, ki so bili prvo seme novega življenja. Med prve moremo šteti Goriški list." (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Goriški list

Med tiskanimi domobrantskimi listi je bil največ pozornosti deležen *Goriški list*, ki je začel izhajati 6. maja 1944 v Gorici, v tamkajšnji tiskarni Lucchesi.⁷ Listanje po tem časopisu je pomembno za boljše razumevanje domobrantskih propagandističnih ciljev, ponuja pa tudi natančno rekonstrukcijo organizacijske dejavnosti SNVZ (Colja, 1995, 159). Formalno naj ne bi bilo domobrantsko glasilo, temveč "*resnično glasilo vseh goriških Slovencev*" (Goriški list, št. 1, 6. maj 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41), a iz njegove vsebine lahko razberemo, da je bilo neposredno glasilo SNVZ in da je prevzelo pomembno vlogo v propagandni strategiji primorskih domobrancev. To je že sredi maja potrdil polkovnik Anton Kokalj, ki je vsem svojim propagandistom naročil, da morajo obvezno dopisovati v list. Pri glasilu so sodelovali tudi nekateri nekdanji sredinci,⁸ ki so menda hoteli časnik celo prevzeti v svoje roke (Mlakar, 1982, 136). To protirevolucionarno glasilo, ki je izhajalo dvakrat na teden do 28. aprila 1945 (številka 34), je urejal dr. Milan Komar, ki je bil takrat tudi poročnik SNVZ.⁹

5 O cenzuri nad listi, ki so uradno izhajali, gl. Pirc, 1986.

6 Izraz domobrantski listi uporabljam zato, ker so izhajali na nekaj straneh. Zanje uporabljam tudi nadomestne termine, kot so glasila, revije in časopisi.

7 Lucchesi (Luketič) Ludvik, tiskar in slovenski podjetnik iz Sovodenj, je bil lastnik knjigarne G. Carducci in tiskarne Lucchesi v Gorici (PSBL, 1983, 314–315).

8 O sredincih gl. podpoglavje 4. 3. Reprezentacija sredincev – sredinci zločinci.

9 Boris Mlakar navaja, da naj bi bil Milan Komar menda celo nekdanji vodja Katoliške akcije za Primorsko (Mlakar, 1982, 136). Bojan Godeša pa piše, da je bil Milan Komar sin primorskih beguncev, mladeč, ki je politično pripadal glavačevcem. Doktoriral je v Torinu s tezo Pojem pravične vojske in njegov razvoj v nauku sholastikov 16. stoletja (Godeša, 1995, 404).

V prvi številki *Goriškega lista* je uredništvo jasno predstavilo politično usmeritev, ki naj bi jo list zastopal ves čas izhajanja. Predstavili so ga kot časopis, ki je po dolgem molku slovenskega tiska na Primorskem znova "obudil lepi slovenski materni jezik in naj bi varoval njegove pravice" (*Goriški list*, št. 1, 6. maj 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41). Izpostaviti velja predvsem članke, v katerih sta bila poudarjena vloga slovenskega jezika v preteklosti in njegov pomen v času druge svetovne vojne. Med avtorji, ki so svoje prispevke in poezijo pogosto objavljali v *Goriškem listu*, je bil pesnik in pisatelj Joža Lovrenčič.¹⁰

List je izražal tudi uradna nemška stališča, omejeval pa se je na poročanje o kulturnem "preporodu" primorskih Slovencev ter o vseh manjših in večjih akcijah primorskih domobrancev (Mlakar, 1982, 225). Poročal je o uspehih nemških sil in domobrancev, izgubah zaveznikov in partizanov. V poročilih o bojih za Nemčijo je z navajanjem nemških zmag prikrival, da so zavezniki v veliki meri že zavzeli Nemčijo. Izražal je odklonilen odnos do komunizma, boljševizma in judovstva. Prinašal je vesti iz Gorice, Trsta in okolice ter je občasno objavljali tudi fotografije. Bralce je seznanjal z gospodarskimi, kmetijskimi in športnimi novicami. Predstavljal je tudi naravno in kulturno dediščino Gorice in Trsta.

V *Straži ob Jadranu* so pohvalno zapisali, da je *Goriški list* postal stalni gost vsake slovenske družine na Goriškem. "Poznate ga, kako budi, vabi in kliče vse goriške Slovence k novemu življenju. [...] Kakšno zanimanje je list zbudil, bi lahko sklepali iz komunistične prepovedi, ko ... [zaradi tiskovne napake je beseda "ga" izpadla, op. a.] je bilo s smrtno kaznijo prepovedano nositi ali širiti po 'osvobojenem ozemlju'" (*Straža ob Jadranu*, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Z bližajočim se koncem vojne je list povečal svoje protikomunistično pisanje in pozival k pripravljenosti; pri tem pa je pozabljal na zmago nemškega orožja in svaril pred zmago partizanske borbe (Marušič, 1975, 137–138).

Iz propagandnih namenov so vzniknili tudi drugi domobranski listi, ki so bili večinoma ciklostirani in so služili predvsem potrebam določenih krajevno in vojaško omejenih domobrantskih skupin. Namenjeni so bili obveščanju, prepričevanju in zabavi domobrancev. Med temi je bil tudi *Goriški stražar*.

Goriški stražar

Goriški stražar, s podnaslovom *Vestnik goriških domobrancev*, je od septembra 1944 izhajal dvakrat na teden (vsako sredo in soboto) v Gorici. Prinašal je tudi vesti iz Ljubljanske pokrajine, med katerimi je zabeležena novica o generalnem inšpektorju Slovenskega domobranstva Leonu Rupniku:

10 Joža Lovrenčič (1890, Kred–1952, Ljubljana), pesnik in pisatelj katoliške smeri. Na univerzi/vseučilišču v Gradcu je študiral slavistiko in latinščino ter promoviral z disertacijo o Valentinu Staniču. Poučeval je na goriški gimnaziji, ki se je med prvo svetovno vojno umaknila v Trst. Novembra in decembra 1919 je bil odposlanec na mirovnih pogajanjih v Parizu. Med drugo svetovno vojno je bil ravnatelj gimnazije v Gorici in učiteljšča v Tolminu. Napisal je več književnih del in pesmi. Njegov najbolj obsežen in motiviran ep je *Sholar iz Trente* (PSBL, 1983, 309–311).

"Prav danes je eno leto, odkar je bil ustoličen predsednik Pokrajinske uprave slovenski general L. Rupnik. Rešeni smo bili izdajalskih laških banditov in dobili smo zopet slovensko upravo in še več priznано slovensko narodno vojsko. To je za nas zgodovinsko važno dejstvo, ki ga mora in ga bo moral vsakdo upoštevati. Slovenska oblast in slovenska vojska sta dva temelja oziroma predpogoja za nadaljnje razpravljanje!" (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16).

List je vabil k dopisovanju in obljubljal, da bo dobil *"honorar od vrstice vsak, ki bo pošiljal redno prispevke uredniku"* (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16), a je kmalu prenehal izhajati.

Straža ob Jadranu

V Trstu je od 25. marca 1944 izhajala *Straža ob Jadranu*, z namenom notranje propagande v vseh enotah SNVZ, o čemer pričajo tudi podnaslovi: Časopis slovenske narodne varnostne straže, List slovenske narodne varnostne straže v Trstu, List slovenskih domobrancev v Trstu. 21. oktobra 1944 se je sedež redakcije preselil v Postojno in ostal tam do 30. marca 1945.

Članke zanj so prispevali člani redakcije in domobranci, ki so svoje prispevke pošiljali redakciji. List je bil namenjen predvsem slovenskim narodnim stražarjem na Primorskem, *"saj njim hoče poleg novic nuditi pisano besedo, da jih vodi ter dviga v boju proti komunizmu na Slovenskem"* (Straža ob Jadranu, št. 28, 4. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Ciklostiran list, ki je bil opremljen z ilustrativnim gradivom (risbami, karikaturnami), je v Trstu izhajal neredno in šele v Postojni postal dnevnik ter izhajal vsak dan, razen ob praznikih.

Mi gremo naprej / Idrijčan

Ciklostirano glasilo postojnske skupine slovenskih narodnih straž je začelo izhajati 18. junija 1944 v Postojni (pozneje je izhajalo v Idriji), zadnja številka je izšla 28. aprila 1945. Leta 1944 je izhajalo dvakrat na teden, leta 1945 pa kot dnevnik. Urednik je bil dr. Bogdan Pušenjak, odgovoren za propagando v I. bataljonu (Mlakar, 1982, 137).

Postojnska skupina slovenskih narodnih straž je za svoje delovanje izbrala Župančičevo geslo *'Mi gremo naprej'*, pod katerim si je *"postavljala svoj slovenski in protikomunistični program"* (Goriški list, št. 16, 28. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).¹¹ Iz te navedbe lahko sklepamo, da so se avtorji prispevkov v domobrantskih listih skliceva-

¹¹ Župančičeve pesmi "Mi gremo naprej, mi strelci in pred nami plamen gre skozi noč ..." niso izbrali le domobranci za naslov svojega glasila, temveč so jo, kot navaja Miklavž Komelj, zaneseno recitali tudi partizani. Po Komeljevem mnenju teh angažiranih verzov ni bilo težko povezati z bojnim zanosom (Komelj, 2009, 306).

li na uveljavljena imena slovenske literature, čeprav je šlo pogosto za posameznike, ki so bili idejno na strani Osvobodilne fronte, kot na primer Oton Župančič.

Uredniške smernice oziroma poslanstvo lista razberemo že v prvi številki: *"Mi gremo naprej ... naprej v borbo za dokončno zmago nad ofarsko-komunistično sodrgo, ki si hoče s komunistično revolucijo in s pomočjo savojskih barab in mongolsko-kalmiških ciganov politično, gospodarsko in duhovno podvreči naš že 25 let tako zelo trpeči narod in napraviti iz nas Slovencev čredo brezdušnih človeških strojev..."* (Mi gremo naprej, št. 1, 18. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

V *Straži ob Jadranu* so zapisali, da so številke glasila *Mi gremo naprej* vsebinsko in oblikovno bogate, ter navedli, da se poleg obravnave dnevnih dogodkov *"spustijo tudi na širše polje idejnega boja proti sedanji naši rak-rani"* (Straža ob Jadranu, št. 8, 1. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). List naj bi z odločno in krepko besedo čistil nazore, ostro ločil laž od resnice ter z vso odločnostjo opozarjal stražarje na Jadranu: *"Proč s komunizmom, grobokopom našega naroda"* (Straža ob Jadranu, št. 8, 1. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Nenehni premiki domobrantskih enot so imeli za posledico tudi večkratno preseljevanje tiska. V jubilejni 50. številki glasila *Mi gremo naprej* beremo o njegovi selitvi v Trst, kjer ga je *"vzel pod svojo zaščito inšpektor polkovnik Kokalj"* (Mi gremo naprej, št. 50, 25. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Zaradi premestitve domobrantskih enot se je list pozneje moral znova seliti, in sicer na Voharše. Tudi v novem kraju naj bi uresničeval cilje, ki jih ima stražarstvo na Primorskem, saj naj bi bil: *"udaren, prav kakor so ga voharški fantje potrebovali, zato ni čuda, da je bilo ob vsaki številki vedno večje povpraševanje po njem"* (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Prav v povezavi z vedno večjim interesom po glasilu med bralci se je kazala potreba po tiskanem listu, ki bi bil dostopen širšemu krogu ljudi.

List je od 10. januarja 1945 (od številke 70 dalje) izhajal v Idriji kot dnevnik (prvi idrijski dnevnik). Po selitvi v Idrijo se je z različnimi rubrikami skušal približati prebivalstvu, saj naj bi *"poleg načelnih člankov dnevno prinašal tudi najnovejša poročila z vseh domačih in svetovnih bojišč ter vesti in objave iz Idrije same"* (Mi gremo naprej, št. 70, 10. januar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Tega dne je bilo objavljeno tudi sporočilo, da bodo zaradi splošnega pomanjkanja papirja lahko izdajali le omejeno število izvodov (Mi gremo naprej, št. 70, 10. januar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 14). Uredniški odbor lista je pozval vse prebivalce, naj sodelujejo pri listu z različnimi prispevki, tudi s poezijo, in tako obogatijo strani dnevnika (Colja, 1995, 158). Na sedežu redakcije v Idriji so časopis izdajali do njegove ukinitve aprila 1945.

Med domobrantskimi listi sta imela nekoliko večji pomen še *Tolminski glas* in *Vipavec*, ki sta bila vsebinsko in propagandno bolj urejena in teritorialno širše zasnovana. Oba sta bila tednika, njuna uredniška usmerjenost pa je bila, tako kot pri drugih domobrantskih listih, izrazito protikomunistična.

Tolminski glas

Tolminski glas, s podnaslovom Glasilo slovenskih domobrancev "Straže na Soči" oziroma Glasilo tolminskih domobrancev, je začel izhajati 15. julija 1944 v Tolminu. Leta 1944 je bil odgovorni urednik tednika Franc(e) Koren,¹² leta 1945 pa Ivo Petrin. List je bil najprej ciklostiran, pozneje pa so ga tiskali v tiskarni Lucchesi v Gorici. Njegovo poslanstvo je bilo "voditi in učiti ljudi, opozarjati jih pred največjo nevarnostjo, pred zlagano in komunistično OF, buditi v naših ljudeh pravega duha slovenstva in jih vzpodbujati k boju za resnično in edino pravo narodno svobodo, ki jo bo rodila šele borba in zmaga nad komunističnim nasiljem" (Tolminski glas, št. 23, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Spodbudne in pohvalne besede so listu namenili tudi v *Straži ob Jadranu*: "Iz preprostega razmnoževanega lističa v Tolminu se je razvil v kar lep lokalni list, ki je namenjen predvsem tolminski deželici, kjer kliče in budi k novemu življenju. Vemo pa, da vzbuja živo zanimanje tudi drugod, saj je naravnost sijajno urejevan in ni čuda, da izhaja v taki nakladi, ki bi mu je bil nevoščljiv marsikateri drugi list. Njegova rubrika 'Zanimivo za vse' je res zanimiva, tudi za one, ki jih pošteno okrtiči, pa čeprav je bila prelita radi nje tudi grenka solza. Kjer ni drugače, je treba krepke operacije, da se ozdravi, kar je bolnega. Da je deželica danes tako slovenska, je v velikem tudi zasluga 'Tolminskega Glasa'" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Tednik *Tolminski glas* je prenehal izhajati 28. aprila 1945 (številka 17).

Vipavec

10. februarja 1945 je v Ajdovščini izšel *Vipavec*, s podnaslovom List za Kras in Vipavsko, ki je izhajal vsak četrtek. Do 26. aprila 1945, ko je prenehal izhajati, je izšlo enajst števil. Odgovorni urednik tednika, ki so ga tiskali v tiskarni Paternolli v Gorici,¹³ je bil Drago Petkovšek.¹⁴ Politična in ideološka usmeritev *Vipavca* je bila podobna usmeritvi lista *Mi gremo naprej*.

12 Franc Koren, domnevno dr. Lojze Vogrič, rojen 27. aprila 1902 na Slapu ob Idrijci, je bil pravnik, ki je imel odvetniško pisarno v Tolminu. Že pred drugo svetovno vojno je veljal za privrženca bolj konservativne struje dr. Janka Kralja. Poročila VOS iz novembra 1943 ga predstavljajo kot "belogardista", organizatorji primorskega domobranstva pa so se med svojimi propagandnimi akcijami decembra v Tolminu že lahko obračali nanj kot na zaupnika, čeprav je Vogrič menil, da za domobranstvo na Tolminskem ni pravih pogojev. Po novem letu 1944 je postal bolj aktiven tudi v organiziranju protirevolucionarne akcije na Tolminskem in na Goriškem, tako v pogledu javne propagande, ilegalnega političnega organiziranja in tudi domobranstva. V Gorici je sodeloval tudi pri podtalni Slovenski legiji, ki je delovala znotraj SNVZ. Propagandno in drugo protirevolucionarno delovanje je podpiral tudi denarno (PSBL, 1991, 249–250).

13 Paternolli je bila znana tiskarska družina v Gorici. Leta 1837 je začelo v Gorici delovati njihovo tiskarsko in založniško podjetje. Paternollijeva tiskarna je že od začetka svojega delovanja tiskala in zalagala tudi knjige v slovenskem jeziku (PSBL, 1985, 583–584).

14 Drago Petkovšek, rojen 21. januarja 1923 v Ljubljani, je bil mladinski pisatelj in igralec. Med drugo svetovno vojno je stopil v domobranske vrste in prišel na Primorsko, kjer je urejal tednik *Vipavec* (PSBL, 1985, 652).

V uvodniku prve številke beremo: "*Vipavci! Spre gledali ste! Združite se! Dobili ste svoj list! Odkar stoji Vipavska, še ni imela svojega lista. Danes ga imate! Predstavlja se vam v vaši vipavski obleki.*" (Vipavec, št. 1, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 16). V nadaljevanju uvodnika poudarjajo, da bi moral list iziti prej in ostro napadajo komuniste oziroma partizane. "*Vsa drugačna bi bila danes Vipavska. Na mesto požganih domov bi še vedno stale prijazne hišice in vaših sinov ne bi s silo odpeljali v gozdove. Nihče ne bi nasedel tolovajskim lažem*" (Vipavec, št. 1, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 16).

V poročilu o izidu novega lista *Vipavec* so o njegovem poslanstvu in protikomunistični naravnosti zabeležene naslednje besede: "*Vipavska dolina je dobila svoj tednik, ki bo prav tako kot naš list v znamenju odločne protikomunistične borbe kazal pot vipavskemu ljudstvu, razgaljal zločine komunistov, opominjal, svaril in rotil.*" (Tolminski glas, št. 8, 24. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Glas izpod Krna

Manjši list je bil še *Glas izpod Krna*, ki je prvič izšel 13. avgusta 1944 v Kobaridu in je bil "*najbližje Gregorčičevemu Planinskemu raju*" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Izhajal je tedensko in je obsegal osem strani. Uredništvo lista je vabilo "*vse, ki se čutijo sposobni, naj postanejo sodelavci in sotrudniki lista, da bo tako Glas izpod Krna prišel do vseh Kobaridcev in okoličanov in se razširil daleč okoli Krna*" (Glas izpod Krna, št. 2, 20. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16). Že kmalu po izidu so v listu *Mi gremo naprej* zabeležili, da *Glas izpod Krna* "*v skromni, a bojeviti obliki podaja smernice za delo ter poje o lepoti te slovenske zemlje, ki je bila tolikanj let tlačena*" (Mi gremo naprej, št. 16, 22. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

List, ki so ga izdajali kobariški domobranci, je izhajal občasno ter "*zvonil in vabil Kobaričane in sosede k skupnemu delu za dom in rod. Tudi za zvonove so težki časi, ni čuda, da je 'Zvon izpod Krna' večkrat utihnil, pa je spet zazvonil v lepših glasovih*" (Straža ob Jadranu, št. 72, 30. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Kljub tej želji je *Glas izpod Krna* kmalu zamrl.

Med domobranskim tiskom sta v *Straži ob Jadranu* omenjena tudi lista *Umreti nočemo*, ki so ga izdajali stražarji iz Ajdovščine (Straža ob Jadranu, št. 41, 20. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13), in *Straža v Št. Petru*, ki je izhajal v Št. Petru na Krasu (zdaj Pivka) le v enem izvodu (Straža ob Jadranu, št. 62, 16. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13). Pri slednjem gre za kopijo lista, ki so ga sestavili domobranski propagandisti v Sv. Petru. Prinašal je vesti in obvestila za člane SNVZ o vojaški situaciji. O listu *Straža v Št. Petru* ni ohranjenih podrobnejših podatkov, razen tistih, ki jih posreduje zapis, objavljen v *Straži ob Jadranu*. V njem izvemo, da izvod lista pripnejo na steno tamkajšnje vojašnice, kjer ga lahko vsak sam prebere. List prinaša "*veselih besed pa tudi jedkih satir*" (Straža ob Jadranu, št. 62, 16. december 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Poleg predstavljenih domobranskih listov so v ciklostilni obliki izhajali tudi razni slovenski listi četniške ali verske vsebine. Teh ne moremo povezovati neposredno z domobranstvom, čeprav so nastajali iz podobne kolaboracionistične naravnosti.

Domobranski tisk, ki je izhajal v Slovenskem primorju, je imel propagandno funkcijo. S propagando slovenski kolaboracionisti niso nameravali le omajati ugleda komunizma, temveč so želeli na ta način tudi pritegniti pozornost ljudstva in z uporabo nekaterih nacionalnih simbolov ubrati najboljčutljivejše strune ljudskih čustev (Colja, 1995, 163).

Pomembno propagandno dejavnost so opravljali domobranski listi, saj so imeli politično vsebino in so bili namenjeni obveščanju, prepričevanju pa tudi zabavi domobrancev. Prinašali so vesti in podatke, iz katerih si lahko ustvarimo enostransko sliko o takratnih razmerah. V njih je navedeno delovanje terencev, tudi poimensko, najdemo pa tudi imena in spominske zapise o ljudeh, ki jih je partizanska stran likvidirala. Odklanjanje partizanstva in Osvobodilne fronte je utemeljeno predvsem s tem, da prinašata komunizem ter z njim "brezboštvo in protiverstvo".

Domobranska glasila so informirala o bojih na domačih in tujih frontah, poročala o vseh manjših in večjih akcijah primorskih domobrancev ter o neuspehih partizanskih enot. Domobranski listi so slavili zmage nemške vojske ter podpirali organizacijo domobranskih enot. Usmerjali so se proti OF, partizanom, komunistom, NOB in napovedovali poraz zaveznikov (Merljak Zdovc, 2007, 122). Iz nekaterih sestavkov v listih veje prekipevajoče slovensko čustvovanje. Doživljanje slovenstva je poetično. Objavljene so tudi preproste domoljubne pesmi.

V "domobranski govoric" je prepoznati linijo, ki sega na začetke ideoloških izhodišč političnega katolicizma na Slovenskem, in sicer od Antona Mahničiča do Aleša Ušeničiča.¹⁵

Večina domobranskih listov je imela uvodnike in razdelane rubrike. Njihova vsebina je bila ostro protikomunistična, s precejšnjim propagandnim nabojem, o čemer pričajo tudi poudarjena gesla. Najpogosteje uporabljeno geslo je "*Mati – Domovina – Bog!*", iz katerega je mogoče sklepati na ključno vlogo Katoliške cerkve.

V domobranskih geslih se poleg protikomunizma, ki je očiten, pojavljata kot orientaciji še defenzivni nacionalizem in pripadnost krščanski religiji. Gregor Tomc piše, da se temeljna samopodoba domobranstva suče okoli katolicizma, ki ponuja moralno orientacijo; nacionalizma, ki zagotavlja pripadnost skupnosti; in antikomunizma, ki označuje podobo sovražnika (Lešnik, Tomc, 1995, 129). Slednje lahko povežemo z izjavo Egon Pelikana, v kateri pojasnjuje, da je pri vsaki ideologiji pomembna tako imenovana "imunizacijska strategija", njen konstitutivni del pa so različni "notranji" ali "zunanji" sovražniki (Pelikan, 1997, 11).

Vse te opredelitve so razvidne tudi iz zapisa z naslovom *Zakaj sem domobranec*:

"Ker ljubim svoj narod in ga ne maram izdajati in prodajati, kot to delajo komunisti. Ker sem in hočem ostati pošten, veren in zaveden Slovenec."

15 Termin politični katolicizem povzemam po navedbi zgodovinarja Egon Pelikana, v kateri piše, da "k političnemu katolicizmu lahko prištevamo cerkveno hierarhijo in kler, kolikor ta daje politično relevantne izjave ali politično agitira, katoliške politične stranke in razna društva, skupine in posameznike, ki se izrekajo za katoličane in v tem smislu tudi aktivno zavzemajo politična stališča" (Pelikan, 1997, 14). Pelikan pojasnjuje, da je imel "politični katolicizem v slovenskem prostoru zaradi nekaterih posebnosti (slabe urbaniziranosti in industrializiranosti) slovenskih razmer precej drugačno in na začetku tudi lažjo nalogo kakor v razvitejših delih habsburške monarhije oziroma Evrope" (Pelikan, 1997, 14).

Ker ne maram, da bi bili moji otroci sužnji židovskih pijavk in izrodov človeštva.¹⁶

Ker hočem biti na svoji zemlji sam svoj gospod.

Ker hočem biti svoboden in ne hlapec.

Ker sem človek in ne bi bil rad žival v kolosu komunističnega novega reda, ki je nered in kolobocija.

Ker hočem, da bo moja domovina svobodna, zato sem DOMOBRANEC!" (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

V povezavi z odločitvijo posameznikov za domobranstvo Jože Pirjevec navaja, da "so se šli domobranci svojo malo privatno ideološko vojno", ter dodaja, da je kolaboracijo po eni strani zaznamovalo iskanje preživetja, po drugi strani pa, da je "šlo za pravo križarsko vojno proti brezbožnemu komunizmu" (Partlič, 1995, 6).

Morda lahko te Pirjevčeve besede povežemo s pozivom Aleša Ušeničnika v boj zoper komunizem na življenje in smrt:

"Kjer komunisti s fizično silo napadajo ter rušijo in ubijajo, je jasno, da sme biti ta boj tudi boj s fizično silo. Zato tudi našemu narodu nihče ne more zameriti, če je začel zbirati borce – križarje, da mu rešijo dom, življenje in krščansko kulturo." (gl. Pirc, 1986, 267).

Aleš Ušeničnik izrecno zagovarja boj proti komunizmu, kajti komunizem je "bistveno brezboštvo in kamor pride, prinese brezboštvo" in je zato "naš najhujši sovražnik, najhujši, ker je s svojimi prevarami naš notranji sovražnik!" Ušeničnikova trditev povzema tedanji splošni pogled katoličanov na komunizem, pogled, ki predstavlja del idejnega ozadja boja slovenskih katoličanov proti komunizem in Osvobodilni fronti (Pirc, 1986, 263–264).

Spopad s komunizmom in obsojanje komunistične ideologije, za katero naj bi bilo bistveno brezboštvo, sta nenehno prisotna v domobranskem besednjaku. Pri tem naj bi šlo za odločilen boj med "dobrim in zlom", od katerega naj bi bila po mnenju domobrancev odvisna prihodnost slovenskega naroda. Ideologi domobranskega gibanja so bili prepričani, da bi zmaga komunizma pomenila konec slovenskega naroda, zato so komunizem zavračali na oster, brezkompromisen način:

"Komunizem je strašna kasarna – klavnica, v kateri deli komis in milost peščica lopovov, ki se jim je v najtežjih trenutkih narodove usode, v časih splošne zbežanosti in zloma ljudske volje, z umori, požigi in zločini posrečilo priti na oblast!" (Straža ob Jadranu, št. 1, 25. marec 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Domobranski listi predstavljajo komuniste kot najnevarnejše nasprotnike, ki si prizadevajo uničiti vsako vero. Avtorji pri pisanju uporabljajo simplificirane antikomunistične parole, ki so prirjene propagandni rabi.¹⁷ Te so pogosto opremljene s "konkretnimi dokazi", kot na primer v naslednji notici oziroma poročilu "s terena":

16 Tu je navedena še ena podoba sovražnika – antisemitizem. V tem primeru je judovstvo enačeno s komunizmom. Na eni strani izhaja tak odnos do sovražnika iz nacionalsocialistične propagande, na drugi pa iz tradicije antisemitizma slovenskega političnega katolicizma pred drugo svetovno vojno.

17 Tako na primer v članku z naslovom Ali je komunizem proti veri? navajajo, da je "komunizem brezbožen že po svoji temeljni ideji ali zamisli, ki je materializem, to je naziranje, da obstoji samo snov, ni pa duha in nič duhovnega. Iz te svoje osnovne misli komunizem taji Boga, neumrljivost duše, večno življenje po telesni smrti in odgovornost pred večnim Sodnikom, ki ga po njegovem nauku ni. Zaradi tega ne prizna božjih zapovedi in se jim ne pokori. Za komunista obstoji le bedno minljivo življenje na zemlji, tu si skuša ustvariti raj, po smrti ga zanj ne bo. Vero imenuje opij za ljudstvo" (ARS-AS 1902, t. e. 13; Straža ob Jadranu, št. 67, 26. marec 1945).

"Te dni so komunisti zažgali župnišče na Gorah pri Idriji. Nov dokaz, da so proti veri in proti vsemu temu, kar je z vero v zvezi. Domobranci so gasili požar in oteli, kar se je še oteti dalo" (Tolminski glas, št. 2, 30. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Religija je pogosto uporabljena v propagandne namene, kar je tudi splošna značilnost domobranske propagande.¹⁸ Ob tem se pisci pogosto sklicujejo na papeške okrožnice, pastirska pisma in cerkvene avtoritete, npr. na ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana. List navaja (domnevno) njegove besede: *"Boj proti komunizmu ni politika, ampak verska zadeva, saj se vendar tiče vere v Boga, torej najbolj osnovne resnice vsake vere, posebno še naše krščanske vere"* (Straža ob Jadranu, št. 67, 26. marec 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Tudi vodilni ideolog slovenskega političnega katolicizma Aleš Ušeničnik je v času druge svetovne vojne poudarjal, da naj bi bila svetovna vojna na Slovenskem v bistvu notranji spopad v narodu oziroma idejni spopad med krščanstvom in komunizmom, ki sta nespravljiva nasprotnika. Po njegovem mnenju je *"za katolicizem največja nevarnost komunizem, za komunizem katolicizem. Kristus in Antikrist si stojita nasproti. S Kristusom se bore vsi zavedni in odločni katoličani, z Antikristom predvsem komunisti."* (gl. Pirč, 1986, 267–270). Poleg ostrega nasprotovanja komunizmu je bilo za domobrance značilno povečevanje verskih čustev in katoliške cerkve.

REPREZENTACIJA IDEOLOŠKO, NACIONALNO IN VERSKO DRUGAČNIH V DOMOBRANSKIH LISTIH

Reprezentacija partizanov – 'tolovaji'

Osrednji namen izhajanja domobranskih listov je bila tudi protipartizanska propaganda, zato je bilo poimenovanje partizanov, terencev in terenk v člankih ter njihovo prikazovanje na risbah oziroma karikaturah izrazito negativno, slabšalno in posmehljivo. V vseh domobranskih listih partizane označujejo s "tolovaji". Poleg te oznake se pojavljajo še naslednja poimenovanja: "hostarji", "grmarji", "rdeči klukci" (Goriški list); "gozdni junaki", "rdeči tolovaji", "golazen", "banditi", "ciganska vojska" (Straža ob Jadranu); "izprijenci", "levi v ovčjih oblačilih", "moskovski plačanci", "grmičevci" (Tolminski glas); "nenarodni, internacionalni krvniki" (Vipavec).

Medtem ko so terenci označeni kot "pijavke na slovenskem narodnem telesu" (Straža ob Jadranu), so terenke predstavljene kot "vlačuge" (Straža ob Jadranu). Moralne diskvalifikacije zasedajo pomembno mesto v domobranski propagandi, še posebno, ko gre za obsojanje žensk, ki so sodelovale v Osvobodilni fronti.

"V okolici Cerkna je v neki tolovajski bolnici več kot štirideset tovarišic, ki pričakujejo

18 Boris Mlakar navaja, da je bila v domobranski propagandi "precej naglašena tudi verska nota" (Mlakar, 1981, 201).

novorojenčke. Tovariši zaradi tega pridno nabirajo po okoliških vaseh plenice in prosijo kokoši, da bodo porodnicam kuhali juho. Ljudje tam v okolici se šalijo, da bosta NOV in POJ takrat gotovo zmagala, kadar bodo ti mladi tolovajčki prijeli za orožje in se vrgli nad 'okupatorja'" (Tolminski glas, št. 5, 3. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Zgovoren dokaz tega je tudi članek, v katerem terence primerjajo z zločinci in jim pripisujejo krivdo za gorje, ki je prizadelo primorske Slovence; predvsem za to, "[...] da je na tisoče slovenskih deklet pokvarjenih in spolno bolnih ..." (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Zapisi, objavljeni v domobrantskih listih, partizane pogosto prikazujejo kot tatove.¹⁹ Med prispevki je opaziti tudi ironično pisanje o partizanih. Tako v rubriki Vesti iz bližnjih krajev s Krasa poročajo, da je bil "v Opatjem selu ubit komandant Krasa, znani lepotec Jožef, ljubimec terenk in kurirk" (Tolminski glas, št. 4, 5. avgust 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15).

Nekatera glasila prinašajo še bolj primitivne metode protipartizanske propagande. Še zlasti opazna je negativna predstavitev pisatelja Franceta Bevka, ki so ga v domobrantskih listih označili kot "enega najbolj vidnih voditeljev zločinske OF na Primorskem" (Straža ob Jadranu, št. 47, 28. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13). Propaganda je pri tem pogosto uporabljala moralne diskvalifikacije in opozarjala na domnevno promiskuiteto med člani Osvobodilne fronte:

"Kot pravi Bevk, je spolnost blagoslov človeške družbe. Dela človeka sužnja in gospodarja, dobrotnika in zločinca. Zato ni čudno, da ima Bevk dvanajst priznanih nezakonskih otrok. Kjer koli je bival več kot dva meseca, je pustil potomca in to od Ljubljane in Most do Cerkna in Gorice. Preživljanje ljubljanske kopice je naprtil Pisateljskemu društvu v Ljubljani. V enem samem mesecu je imel v Gorici kar štiri otroke, poleg zakonskega še nebojlenčka v Rastellu in dvojčka na gradu" (Straža ob Jadranu, št. 47, 28. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13). Ironične vesti o partizanih običajno spremljajo satirične risbe oziroma karikature.

Reprezentacija Italijanov – 'savojski pomehkuženci'

Na Primorskem so bili Italijani prvi nasprotniki, predvsem zaradi specifičnega položaja, ki ga je imelo to območje do kapitulacije Italije. Posledic dvajsetletnega fašističnega nasilja nad slovenskim prebivalstvom na Primorskem so se zavedali tudi domobranci. S propagando so skušali zbujati nacionalizem ali celo šovinizem v odnosu do sosednjega italijanskega naroda ter pri tem upali, da jih bodo Primorci podprli zaradi svojega odpora do fašizma ali celo do Italijanov nasploh. Po besedah Borisa Mlakarja so domobranci hoteli "eliminirati na Primorskem vsako sled fašizma", zato so zmerjali Italijane z "izdajalci" in celo poudarjali, da so fašisti povezani s komunisti (gl. Mlakar, 1982, 200–223).

¹⁹ "V noči na 19. 11. je bataljon VDV oplenil vas Lome nad Črnim vrhom. Rdečkarji so odpeljali iz vasi kar 7 voz naropanege blaga, tako da so nekateri kmetje ostali brez vsega živeža" (Straža ob Jadranu, št. 45, 24. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Italijani so imeli v domobraskih listih slabšalno konotacijo, o čemer pričajo naslednje oznake: "maslarji", "Lahi", "badoglievci",²⁰ "Savojci", "savojski polentariji", "savojski pomehkuženci", "babjeki".

V domobraskem besednjaku je že samo pojem Italijan vseboval negativen prizvok: biti fašist ali komunist je bila le še nepomembna podrobnost. Če sta bila pojma vezana na italijansko narodnost, ni bilo med njima nobene razlike. Nobenega jasnega razlikovanja ni bilo niti med obema ideologijama, fašistično in komunistično, saj so ju povezovale iste prvine: nasilje, teror in "totalitarizem". V želji, da bi okrnili ugled OF in da bi ji odvzeli pravico zastopanja nacionalnih čustev, so domobranci izkoristili zveze med italijanskimi komunisti in slovenskimi partizanskimi silami in se razglasili za edine zaščitnike slovenske nacionalnosti (Colja, 1995, 165–166).

Domobraski listi umeščajo začetek sodelovanja Italijanov z Osvobodilno fronto v čas ustanavljanja slednje. Za to krivijo Lovrenca Kuharja, ki naj bi "*zaradi poneverbe delavskega denarja v Mežici moral zbežati iz Jugoslavije in se je zategadelj vrgel v naročje komunizma, ter je vse do februarja 1943 v Ljubljani pred očmi 'budnih' savojskih karabinerjev pridno vodil OF-o*" (Mi gremo naprej, št. 9, 16. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Z objavami v domobraskih listih so pogosto nepodpisani avtorji hoteli Primorcem "*dokumentirano dokazati vso izdajalsko igro, ki jo zadnja tri leta vodi OF-a s svojim prikritim oziroma od 8. septembra že kar javnim sodelovanjem s Savojski ...*" (Mi gremo naprej, št. 9, 16. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Paradoksalno situacijo, ko domobraska propaganda "komunistično OF" obsoja "kolaboracije z nacionalnim sovražnikom – tj. z Italijani", je opaziti tudi v poročilu, objavljenem v *Straži ob Jadranu*:

"Zadnji čas je visel v Gorici razobešen nov dokument, ki ponovno jasno priča, da se med rdečimi tolovaji na Primorskem borijo za našo 'svobodo' predvsem italijanski komunisti. A ti niso morda sami Goričani ali Tržačani ali pa Italijani iz severne Italije, pač pa je med njimi mnogo Kalabrežev, Siciljancev in drugih. [...] Tako nov dokaz, ki vsem jasno priča, da se tudi italijanski komunisti in to v veliki večini bore za komunistični raj na Primorskem. Primorska ne sme biti nikdar več pod Italijani!!!" (Straža ob Jadranu, št. 27, 5. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 13).

Domobraski tisk v Slovenskem primorju je ostro obsojal sodelovanje med partizani in Italijani. Med drugim je kritično pisal o letakih, ki so jih narodni stražarji našli v okolici Trsta in Gorice. Napadel je razglas, objavljen na letakih, pod katerim je bil podpisan "Glavni komitet evropskih odpornih gibanj – Odsek za Italijo". Razglas naj bi bil dokaz, da "*vse partizanske edinice na Primorskem ne vodi takozvana 'Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije' [NOV], temveč Glavni komitet evropskih odpornih gibanj, Odsek za Italijo*" (Mi gremo naprej, št. 6, 5. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Domobraski listi opozarjajo tudi na sodelovanje med Titom in Badogliem, ki naj bi bilo povezano z odstopom Primorske Italiji. V *Goriškem stražarju*, Vestniku goriških

20 Badoglievci – slabšalno poimenovanje za Italijane; po Pietru Badogliu (1871–1956), italijanskem maršalu, večkratnem šefu italijanskega generalštaba. V letih 1935/1936 je vodil vojaške operacije proti Etiopiji; podpisal je kapitulacijo fašistične Italije (Leksikon Sova, 2006, 70).

domobrancev, pišejo o italijanskih zahtevah po slovenskem ozemlju. V prispevku z naslovom TRST, GORICA – ali zakaj Badogliu diši slovenska zemlja? opozarjajo, da hočejo Italijani obvarovati vse tiste meje, *"ki so na škodo slovenskemu narodu. Gorica in Trst sta prvi in najvažnejši točki njihovega načrta"* (Goriški stražar, št. 2, 23. september 1944; ARS-AS 1902, t. e. 16).

Dokaz o sodelovanju med Italijani in partizani naj bi bil tudi padec suhorske postojanke vaških straž, kar naj bi bilo posledica *"laškega izdajstva. Z njenim padcem pa je prišlo tolovajem v roke tudi 30 Lahov. Toda dočim so rdečkarji vse vaške stražarje brez izjeme po zverinskem mučenju pobili, niso niti enemu samemu Lahu skrivili lasu. Odvzeli so jim vse orožje, vso gornjo obleko in čevlje ter jih potlej sami nagnali v Metliko"* (Mi gremo naprej, št. 69, 29. november 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Reprezentacija sredincev – 'sredinci zločinci'

Z nazivom "sredina" so med drugo svetovno vojno primorske krščanske socialce označevali tako komunisti kakor pripadniki protirevolucionarnega tabora v Ljubljani. Sredino na Primorskem so sestavljali predstavniki katoliške in liberalne skupine: prva je imela pomembnejši vpliv na Goriškem, druga na Tržaškem.

Goriško katoliško sredino so tvorili večinoma duhovniki, ki so bili takrat najštevilčnejši in hkrati najpomembnejši izobraženski sloj med primorskimi Slovenci, pa tudi nekaj laičnih izobražencev in izbranih posameznikov na podeželju. V tržaški sredini pa so bili med najvidnejšimi predstavniki odvetniki, ki so se že daljše obdobje ukvarjali tudi s politiko, zaradi česar jih je fašistični režim preganjal.

Ideologi primorskih krščanskih socialcev in primorska duhovščina so bili usmerjeni v narodnoobrambno, antifašistično delo. Sredinski položaj se je izražal v nezaupanju do komunistov, zlasti pri katoliških izobražencih, po drugi strani pa se je kazal v strinjanju z njihovim protifašističnim bojem. Predvsem pa so sredinci odklanjali sodelovanje s fašističnimi oblastmi v boju proti komunizmu. Primorska sredina je zavzela stališče, da z OF ne bo aktivno sodelovala, da pa je treba vzdrževati stike in preprečiti nepotrebne žrtve.

Nezaupanje do sredincev na Primorskem sta gojila tako OF kot protirevolucionarni tabor. Na obeh straneh je vladalo sumničenje, da sredinci sodelujejo z nasprotniki, zato sta si oba tabora na različne načine skušala pridobiti njihovo naklonjenost. Napake ene strani pa je izrabila druga in to skušala obrniti sebi v korist.

Komunistična partija Slovenije je poskušala sredince diferencirati oziroma "razbiti": s spretno taktiko naj bi del njenih privrženecv pridobila za OF, del pa prisilila v kolaboracijo. Slovenski komunisti so se zavedali, da imajo sredinci velik intelektualni vpliv in ugled med domačim prebivalstvom, zato so hoteli z njihovo pomočjo pridobiti primorske Slovence za podporo narodnoosvobodilnemu gibanju.

Odnos slovenskih komunistov do politične sredine se je zaostрил zlasti po prihodu

domobrancev na Primorsko, saj so tudi domobranci poskušali sredince pridobiti na svojo stran. Kljub prizadevanju slovenskih komunistov, da bi to preprečili, je domobranstvo na Primorskem podprl del primorske duhovščine, poleg tega pa še nekaj goriških izobražencev, ki so delovali skoraj izključno na kulturno-prosvetnem področju. Domobranski vpliv se je razširil zlasti v Gorici in v večjih krajih, predvsem ob železniški povezavi Postojna–Trst, v Pivki, Vipavi in Ajdovščini. Občuten je bil tudi med malomeščani v trgih po Soški dolini od Gorice do Kobarida. Domobrancem sta bili naklonjeni tudi območji Idrije in zgornje Vipavske doline. Nekoliko drugačen je bil položaj na Tržaškem, kjer so domobranci naleteli na mlačen odziv med tamkajšnjimi izobraženci. Posledica tega dogajanja so bili tudi ostri napadi na sredino v domobranskem tisku (gl. Godeša, 1995, 363–406; Mlakar, 1997, 325–334; Pelikan, 2002, 548–568).

Domobranski listi so sredince odklanjali in jih enačili z zločinci, ki naj bi *"na Goriškem vztrajali v svoji nojevski in samomorilski politiki"* (Goriški list, št. 34, 28. april 1945; ARS-AS 1902, t. e. 41). Sredince na Goriškem so imenovali tudi oprezneži in bojzaljivci, kot so naslovili prispevek, pod katerega so se podpisali "Aktivni Slovenci". Po mnenju le-teh naj bi bil sredinec tisti, *"kdor javno noče moriti, temveč le na tihem ubija narodu zaupanje vase, kdor mu jemlje pogum, kdor prezira v skritih pogovorih kje v kakšnih kavarnah naše domobrance, naš list, stremljenje vsega slovenskega goriškega naroda na Goriškem po ozdravljenju; ta tiho pove, da je 'pristaš srednje linije'". To so tisti, ki bogate na račun našega naroda, ki živijo od bogatih in mastno plačanih služb, ki jih narod redi, dasi za njegov obstoj ne store nič.*" (Goriški list, št. 25, 29. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Za domobrance so sredinci tisti, ki so se izločili, zato jih *"zaničujejo, oni v gorah pa bi jih v slučaju zmage prav gotovo pobili"* (Goriški list, št. 25, 29. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Domobranski listi so bili še zlasti negativno usmerjeni do sredincev na Tržaškem, saj so bili ti bolj naklonjeni OF. O tem priča zapis z naslovom *Tržačani, kaj bo z vami?*, v katerem kritizirajo tistega, ki *"hoče plavati med Scilo in Karibdo, na vse strani zavarovan, med ognjem današnje usodne, za vse čase za usodo Trsta in Tržačanov odločilne borbe. Za te previdne ljudi, ki se vkljub temu, da vidijo, kako vsa slovenska zemlja gori v plamenih in kliče po rešitvi, držijo ob strani in s prekrižanimi rokami gledajo na naše odločne in pogumne vrste, očitvidno še niso prešle one mračne in negotove ure, kakor so prešle za večino Slovencev, ko smo s tesnobo v srcu drug drugega spraševali, kaj bo z nami."* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

V istem prispevku ostro napadejo Tržačane in jim očitajo, da niso slovenskih domobrancev podprli niti z dobro besedo, *"ampak še po tolikih dokazih ljubezni in žrtvovanja za vas še vedno stojite ob strani"* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14). Zapis zaključujejo s svarilom: *"Glejte, da ne boste izpregledali in se odločili šele takrat, ko bo že prepozno, da vas ne zadene usoda opreznikov"* (Mi gremo naprej, št. 43, 4. oktober 1944; ARS-AS 1902, t. e. 14).

Reprezentacija Judov – antisemitizem

Rasni antisemitizem nemške propagande, ki ga slovenski domobranci povzemajo tako v Ljubljani kakor na Primorskem, se spoji s tradicijo evropskega katoliškega antisemitizma ter tradicijo antisemitizma na Slovenskem s konca 19. ter prve polovice 20. stoletja, ki je koreninil že v delih Antona Mahniča s konca 19. stoletja ter se nadaljeval vse do časa pred drugo svetovno vojno.

Glede antisemitizma so se avtorji člankov v domobrantskih listih lahko navezovali na antisemitsko tradicijo vodilnih ideologov političnega katolicizma na Slovenskem, in sicer Antona Mahniča, Aleša Ušeničnika in Janeza Evangelista Kreka. Antisemitska logika pri omenjenih ideologih je bila vpeta v srednjeevropsko antisemitsko tradicijo in prostor. V Sloveniji Judov v tistem času (skoraj) ni bilo, zato bi pri antisemitizmu ideologov političnega katolicizma na Slovenskem težko našli kaj izvirnega ali specifičnega.

Dejstvo je, da je katoliški antisemitizem pripravljal pot rasnemu, saj so v tridesetih letih 20. stoletja antisemitska stališča v katoliškem taboru postajala vse bolj rasistična. Po navedbi Egon Pelikana je antisemitizem kot antikapitalizem/antiliberalizem v tem obdobju že bolj metaforičen, saj je za razvoj liberalizma in kapitalizma kriv "židovski duh", Žid "zarotnik" pa se (mišljen dobesedno, "fizično") (pre)seli v vrste komunistov (Pelikan, 1997, 105). Prav tako si je "končno rešitev" židovskega vprašanja (v Srednji Evropi) brez katoliške (politično-mobilizacijske in propagandne) "podlage" zelo težko predstavljati (gl. Pelikan, 1997, 96–137; Valenčič, 1994, 77–80).

Antisemitizem in kvarne lastnosti, katerih nosilci naj bi bili Judje, so se okrepili med drugo svetovno vojno. Strah pred prodiranjem judovskega kapitala in vpliva je bilo opaziti v tisku, o čemer so poročali tudi domobrantski listi. Ti so Jude predstavljali kot najmočnejše kapitaliste v Evropi, "ki imajo v lasti največji delež svetovnega zlata. Čeprav vojne niso hoteli, so v resnici njih glavni pobudniki, in sicer zato, da bi se polastili vsega sveta ... To so razlogi, zaradi katerih jih je treba izničiti, zbrisati s površja zemlje kot edine krivce za vse zlo" (v Colja, 1995, 164). Zato so avtorji v glasilih pozivali, da se morajo "tlačeni evropski narodi sedaj upreti in se boriti proti židovskemu izžemanju, zlorabljanju" (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Odklonilno pisanje o Judih v domobrantskih listih je bilo zelo podobno Mahničevi zgodbi o *Večnem Židu*, v katerem je Jud demoniziran kot iniciator oziroma nosilec vsega "kvarnega, škodljivega in uničujočega napredka". Ko se tak "Žid" pojavi v Sloveniji, ga Slovenci našenejo (Anton Mahnič, RK 1890, 91–96; povzeto po: Pelikan, 1997, 106).

O sovražnem odnosu domobrancev do Judov pričuje tudi naslednji zapis:

"V naših krajih, kjer koli sploh žive Slovenci, se Žid ne more naseliti. Tudi če pride s svojo kramo v kako našo vas, nihče noče od njega nič kupiti, Slovincu pa je sploh pod čast, da bi najel pri Židu kako posojilo ali da bi mu prodal letino naprej, kakor imajo pač Židje pri drugih evropskih narodih navado, da na ta način izžemajo bogastvo zase. Imajo – so imeli, zakaj tudi njim je sedaj odklenkalo.

Kadar koli se Slovenec in Žid srečata, tudi če ne vesta drug za drugega, kaj sta, se kar instinktivno, občuteno zamrzita. Dvoje tako različnih značajev, tako različnih duš in tako

različnih nazorov o življenju živi v obojnih v Slovencih in v Židih, da se te prvine življenja med seboj nikar in nikoli ne morejo ujemati.

Prav zato se Židje v preteklem in v sedanjem stoletju, razen z redkimi izjemami, na naših tleh niso nikjer naseljevali. Ni bila samo mržnja zaradi verske razlike, o ne, vzrok je bil še globlji, občuten v duši!" (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Morda lahko razlog za izrazito negativno pisanje domobranskih listov o Judih razberemo v nadaljevanju članka: *"Nemške oblasti so se same čudile in nemški časnikarji so izjavljali, da ni zlepa v Evropi pokrajine, ki bi bila Židov prosta, kakor je slovenska zemlja."* (Goriški list, št. 13, 17. junij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 41).

Včasih se zazdi, da je šlo pri domobranski propagandi za smernice političnega katolicizma na Slovenskem, ki jih je Anton Mahnič nakazal pol stoletja pred drugo svetovno vojno. Zato lahko hipotetično domnevamo, da so se domobranski listi pri prikazovanju idejnih in političnih nasprotnikov morda sklicevali na Mahničeva navodila, v katerih ta dovoljuje nasprotno stran napasti z vsemi sredstvi: *"Dovoljeno je torej v mnozih slučajih javno osvečati nepoštenost i podlost škodljivega neprijatelja, smešiti njegovo nprav, sramotiti njegovo ime in priimek. Da, in posluževati se smemo k temu i proze i stihov, i resnobe i šale, karikature i vseh umetelnosti in sredstev"* (gl. Anton Mahnič, RK 1888/1889, 482; povzeto po: Pelikan, 1997, 22).

Za smešenje nasprotne strani so domobranci objavljali tudi karikature, ki so dopolnjevale prispevke v nekaterih domobranskih listih in njihovo vsebino še bolj podkrepile. O pomenu risb govori tudi poziv uredništva *Tolminskega glasa*, s katerim iščejo dobrega risarja (Tolminski glas, št. 1, 15. julij 1944; ARS-AS 1902, t. e. 15). Ilustracije so objavljali predvsem v *Straži ob Jadranu*. V tem listu so partizani na risbah raztrgani, bosí, sestradani, prezebli, polni uši, ranjeni, bežeči pred domobranci. Domobranci pa so veseli, urejeni, tako da je podoba domobranskega borca idilična. Upodobitve v domobranskih listih jasno izražajo nasprotje med dobrimi in hudobneži, med nedolžnimi in pokvarjenci, med zatiranimi in zatiralci (Colja, 1995, 170). Ta binarnost se prepleta skozi celotno domobransko propagandno besedišče.

SKLEP

Slovensko zgodovinopisje je domobranskemu tisku v Slovenskem primorju namenilo le malo pozornosti, čeprav je ta opravljal velik del domobranske propagande na tem območju. Osrednji propagandni nalogi sta bili politično prepričevanje in ozaveščanje. Domobranci so želeli s propagando pritegniti pozornost primorskih Slovencev in z uporabo nacionalnih simbolov vplivati na njihova čustva. Dejstvo pa je, da je njihovo propagandno delovanje služilo predvsem potrebam nemškega okupatorja.

V prispevku so predstavljeni domobranski listi, ki so v letih 1944–1945 izhajali na tem geografskem prostoru, s posebnim poudarkom na načinu in vsebini poročanja le-teh. Večina listov je bila ciklostiranih, med tiskanimi pa je po vsebini izstopal *Goriški list*, ki je občasno objavljala tudi fotografije. Uredniki nekaterih glasil so bili iz varnostnih razlogov anonimni, kar je veljalo tudi za avtorje člankov, saj se pod svoje prispevke pogosto niso podpisovali.

Iz vsebine domobranskih listov lahko razberemo, da so imeli pomembno vlogo v propagandni strategiji primorskih domobrancev. Njihove uredniške smernice so bile izrazito protikomunistične. Prispevki so izražali odklonilen odnos do komunizma, boljševidizma in "židovstva", prizanesli pa niso niti sredincem. Ostro so napadali Italijane, kar je bilo povezano s posledicami dvajsetletnega fašističnega nasilja nad slovenskim prebivalstvom na Primorskem.

Programsko usmerjenost domobranskih glasil kažejo uvodniki in gesla, v katerih sta poleg antikomunizma izražena še nacionalnost in pripadnost Katoliški cerkvi. Vera je bila za domobrance življenjskega pomena, zato so odklanjali partizanstvo in Osvobodilno fronto, ki sta prinašala komunizem in z njim brezboštvo.

Domobranski tisk je objavljajl poročila z domačih in svetovnih bojišč, vse do konca vojne pa je s svojim pisanjem vztrajal v sodelovanju z nacistično vojsko in oblastjo.

V nekaterih listih so objavljene ilustracije, ki vsebino podkrepijo, predvsem pa karikature, namenjene smešenju nasprotnikov.

Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi zgolj s poročanjem domobranskih listov sklepali o razmerah, ki so med drugo svetovno vojno vladale v Slovenskem primorju. Zagotovo pa lahko iz dilem o revoluciji, protirevoluciji, kolaboraciji, ki vejejo iz domobranskih besedil, razberemo tragiko obdobja. Zato je v tem kontekstu umestno vprašanje o resnici, ki si ga je v takratnem kaotičnem času postavil Lado Piščanec.²¹ V svojem dnevniku je 1. januarja 1943 zapisal naslednje besede:

"Zaključil sem prvi dan leta s tipičnim razpoloženjem našega časa. Bil sem globoko potrta radi razdvojenosti teh dni. Prisluhneš na levo in ti zagovarjajo eno, poizveduješ na desno in ti pridigujejo povsem drugo. Resnica pa je vedno le ena, kot je le ena morala. Do te jasne resnice bi človek silno rad prišel!" (Tolminski glas, št. 6, 10. februar 1945; ARS-AS 1902, t. e. 15; gl. tudi Piščanec, 1980, 60–62).

21 Lado Piščanec, duhovnik in pesnik, rojen 16. junija 1914 v Trstu, umrl 3. februarja 1944 v Cerknem. V Gorici je študiral teologijo, v duhovnika je bil posvečen leta 1938. Duhovniški poklic je opravljal v Gorici, Podnanosu ter med letoma 1941–1944 v Cerknem. Tu je bil ustreljen kot žrtev partizanskega maščevanja po nemškem napadu na partijski šolski tečaj v Cerknem.

Prve pesmi je začel objavljati leta 1938 v listu Mladika. Leta 1942 je zbral poezije v zbirki Pesmi zelene pomladi, ki je izšla v Gorici po njegovi smrti (1950). Biografsko dragocen je njegov dnevnik V zelenih daljavah božje bodočnosti, ki je v nadaljevanjih izhajal v tržaški reviji Mladika (PSBL, 1986, 11–12).

REPRESENTATION OF OTHERS IN THE HOME GUARD PRESS IN THE SLOVENE LITTORAL 1944–1945

Tanja JAKOMIN KOCJANČIČ

Šolska 10, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: tanja.kocjancic@siol.net

SUMMARY

The article presents the findings obtained by means of a comparative analysis of the newspapers published by the Home Guard in the Slovene Littoral in the years 1944 and 1945. The Home Guard press emerging in this period in this geographic area modelled itself on the Ljubljana collaborationist press and had propaganda function. The propaganda actions of the papers mainly served the needs of the German occupier. Most of the papers had editorials and well-defined columns, their content was sharply anti-Communist and with a strongly propagandistic charge. Confrontation with Communism and condemnation of Communist ideology the essence of which was presented as being atheism, are a constant presence in the vocabulary of the Home Guard. The articles also expressed the anti-Semitic sentiments and a negative attitude towards the political centre in the Slovene Littoral. A pronounced hatred of Italians can also be observed, which is supposed to be connected to the consequences of the twenty-year long period of Fascist aggression against the Slovene population of the Slovene Littoral. Religion, too, is often exploited for the purposes of propaganda.

Key words: Slovene Littoral, Home Guard press, ideological orientation of the Home Guard, anti-Communism, political centre, anti-Semitism

VIRI IN LITERATURA

ARS-AS 1902 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine (AS 1902).

Amon, S. (1996): Tisk in politika v Jugoslaviji (1918–1941). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Colja, K. (1995): Kolaboracionizem v Jadranskem primorju: domobranci (1943–1945). V: Verginella, M. et al.: Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 139–172.

Enciklopedija Slovenije (1995): Enciklopedija Slovenije. 9. zvezek (Plo–Ps). Ljubljana, Mladinska knjiga.

Enciklopedija Slovenije (1998): Enciklopedija Slovenije. 12. zvezek (Slovenska n.–Sz), Ljubljana, Mladinska knjiga.

Godeša, B. (1995): Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Horvat, M. (2009): Dr. Miklavž Komelj, umetnostni zgodovinar (intervju). Mladina, 40, 9. oktober.

Jevnikar, M. (ed.) (1974–1994): Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. I–XVII. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Komelj, M. (2009): Kako misliti partizansko umetnost? Ljubljana, Založba /*cf.

Leksikon Sova (2006): Leksikon Sova. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Lešnik, D., Tomc, G. (1995): Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Marušič, B. (1975): Goriški periodični tisk o NOB zadnje mesece vojne. V: Pahor, D.: Boj za svobodo. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 133–140.

Marušič, B. (1997): Povojni slovenski tisk. V: Valentinčič, S.: Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice ČZD d. o. o. Koper, 258–262.

Merljak Zdovc, S. (2007): Preteklost je prolog. Pregled zgodovine novinarstva na Slovenskem in po svetu. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Mlakar, B. (1981): Domobranska propaganda na Primorskem. Primorska srečanja, 29, 200–203.

Mlakar, B. (1982): Domobranstvo na Primorskem (1943–1945). Ljubljana, Založba Borec.

Mlakar, B. (1991): O nasprotnikih narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Primorska srečanja, 121/122, 476–477.

Mlakar, B. (1997): Goriška sredina. V: Čepič, Z., Guštin, D. (ur.): Ferenčev zbornik. Prispevki za novejšo zgodovino. Ljubljana, INZ.

- Mlakar, B. (2003):** Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana, Slovenska matica.
- Partlič, S. (1995):** Jože Pirjevec: "Domobranci so se šli svojo malo privatno ideološko vojno." (intervju). Delo, 12. maj, 4–9.
- Pelikan, E. (1997):** Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2002):** Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Ljubljana, Založba Nova revija.
- Pirc, J. (1986):** Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. stoletja do srede 20. stoletja. Ljubljana, Družina.
- Piščanec, L. (1980):** V zelenih daljavah božje bodočnosti (Dnevnik). Mladika, XXIII, 5/6, 60–62.
- PSBL (1983):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 9. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1985):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 11. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1986):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 12. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- PSBL (1991):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 17. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Valenčič, V. (1994):** Židje na Slovenskem. V: Benedik, M.: Dokumenti slovenstva. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Verginella, M. (1995):** Spremnna beseda. V: Verginella, M. et al.: Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 7–12.